

FIRAT'IN ÖTESİ - ESKİ YOL İZLERİ

Adil EVREN

Anadolu'daki eski yollara ait kimi izleri yerinde görmek ve araştırmak üzere Yukarı Fırat Havzası'nda, bütün olumsuz hava şartları ve oldukça zor koşullara rağmen 450 km bir mesafeyi yürüme gereğini duymuştuk. Bu amaçla, ekim ayı içinde, Erzincan (Kemaliye, Refahiye, Ilıç), Gümüşhane (Kelkit, Çatalçam) ve Malatya (Arguvan, Pütürge ve Tepehan) ili sınırları içinde günde ortalama 35 km yürüyerek eski yollara ait bazı kalıntı ve izleri saptamak ve görme olanağını bulduk.

Yürüyüş ve araştırmamızın ana hatları Karasu ve Fırat Nehri'nin kuzeyinde ki yaylalar ve dağlar oldu. Fırat Nehri, çevresinde yaşayan insanlara ve geçtiği topraklara hayat verdiği gibi, binlerce yıldır aktığı vadilere sonsuz bir güzellik katmaktadır. Fırat'ı, Karasu, Murat ve Perisuyu gibi önemli üç nehir beslemektedir. Karasu, (Bingöze-Mecit Dağı 3169 ve Çat-Şakşak Dağı 3063), Murat Nehri, (Aras Güneyi Dağlar-Tendürek Dağı 3553, Eleşkirt-Çakmak Dağı 3078, Bingöl Dağları-Kaletepe 3169) ve Perisuyu ise, (Şakşak Dağı, Bağır paşa ve Üçkardeş Dağı) bu dağlarda ki kaynaklardan beslenmektedir. Nehirler, Keban'ın kuzeyinde buluşarak Fırat Nehri'ni oluşturmaktadır. Dağın, taşın ve toprağın sonsuz bir güzellik yarattığı bu coğrafyada, hayatı ta derinden yaşamak gerekir. Munzur, Peri suyu ve Kemah Boğazı vadilerinde oluşan ışık ve gölge oyunları kelimenin tam anlamıyla sonsuz güzellikte bir doğa ve atmosfer yaratmakta ve insanı unutulmaz bir güzelliğin doyumsuzluğuna götürmektedir.

Fırat'ı oluşturan nehir vadilerine göz attığımızda, vadilerin en uygun alanlarında yüzlerce höyüğün olduğunu görüyoruz. Sayın Nazım Tarhan'ın "Tarihte Türkiye" adlı haritasında da bunu açıkça görmekteyiz. Höyükler daha çok Murat ve Aşağı Fırat Havzası'nda yoğunluk kazanmaktadır. Bunun ana nedeni, iklim koşullarının güneyde kuzeye oranla daha ılıman olması ve bölgede insanın daha rahat yaşama olanağına sahip olmasına bağlayabiliriz. Doğa ve kış şartlarının oldukça ağır geçtiği Yukarı Fırat Havzası'nda antik yerleşkenin belirli sayıda olmasını da yine iklim koşullarına bağlamak gerekmektedir. Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, Doğu ve Güney Doğu da su hayatın anahtarı ve yerleşkelerin seçiminde ana neden olmuştur. Anadolu'nun son derece zengin olan su kaynakları ve bu kaynakların yakın çevresinde yaşamın geliştiğini, biçimlendiğini görmek ve düşünmek gerekir. İşte bu nedenlerle antik yolları izlediğimizde, yollar bizi kesinlikle bir su kaynağına ve onun yakın çevresinde kurulmuş olan antik yerleşkelere ulaştırmaktadır.

Antik Yol dediğimizde, aklımıza ilk takılan Kral ve İpek Yolu gelmektedir. Pers İmp. Darius I (M.Ö. 5 yüzyıl) zamanında yapılmış olan Kral Yolu Efes'ten başlayıp, Sardis, Gordion, Kayseri ve Külek Boğazı'nı aştıktan sonra Musul (Nineveh) üzerinden Persepolis'e ulaşmaktaydı. Yaklaşık 2689 km uzunluğunda olan bu yolda yolcu ve kervanların gereksinimini karşılamak için konaklama yerleri de yapılmıştı. Şurası bir gerçek ki Anadolu da, bu yolun dışında da çok önemli kervan ve yaya yolları bulunmaktaydı. Erzincan ve Malatya yakınlarında bu yollara ait kalıntılar kimi kez yeni yollarla yan yana, tarlalar arasında veya yaylalarda izlemek olanaklıdır. Anadolu, ilk çağlardan bu yana insanoğlunun görüldüğü eşsiz güzellikte ki yurtlardan biri olmuştur. Anadolu insanı neolitik dönemde başta Doğu ve Güney Doğu olmak üzere pek çok yerde tarımsal faaliyete geçmiş ve birçok stratejik noktada önemli yerleşkeler kurmuştur. Bu merkezlerde üretilen ürünler (tuz, yapağı, maden ve obsidiyen) yakın ve uzak bölgelere pazarlanmıştır. Tarih boyunca Anadolu her yönden gelen göçlere açık olmuştur. Bu nedenle, pek çok yerden ve değişik kavimler bu bereketli ve zengin topraklara akın etmiş ve yerleşmiştir.

Kavimler, kervan ve orduların üzerinde rahat hareket edebilecekleri yollar ve köprüler yapmıştır. Tarih boyunca, insanoğlu doğa ile savaş ve barış durumunu birlikte yaşamış birçok şeyi uygulayarak sürdürmüş ve öğrenmiştir. Bu süreç biçimler değiştirerek devam etti ve halende devam etmektedir. Acılar ve bitmek tükenmek bilmeyen savaşla geçen asırlar. Üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyası ilk uygarlıkların

başladığı, bilim ve kültürlerin geliştiği bir alan olmuştur. Anadolu'nun tarihi geçmişine baktığımızda, tarihsel anlamda sonsuz bir zenginliğin ana merkezi olduğunu görmek mümkündür.

Bütün bu değerler ışığında,1989 yılı ekim ayı içinde Erzincan, Gümüşhane ve Malatya ili sınırları içinde altı uzun yürüyüş yapma olanağını yakaladık.¹ Bu yürüyüşümüzde, geçmişe ait birçok kültür varlığının izine rastlamamız tesadüf olmamıştır. Ayakta kalmış yapı ve eserlerin yanı sıra, atlı ve yayaların aynı zamanda birçok imparator ve padişahın da üzerinde yürüdüğü yollara ait kalıntıları saptama ve görme olanağını yakaladık. Bütün olumsuzlukları (güvenlik dâhil) göze alarak yayla ve vadilerde yaklaşık 450 km yol yürüdük.

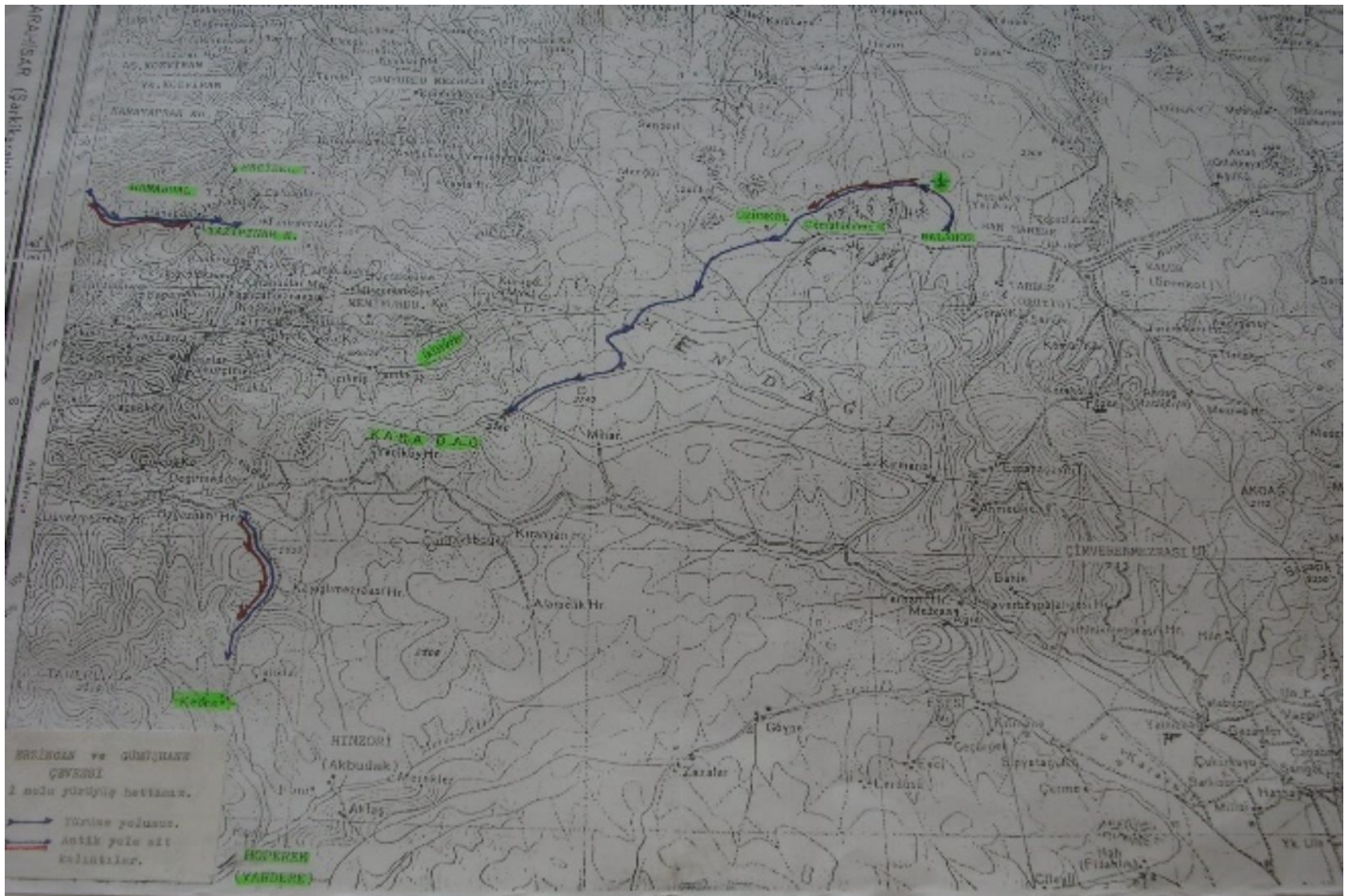
İnsan yaşamının olabildiğince devam ettiği bu coğrafyada, günümüzde olduğu gibi, M.Ö. 3700–3400 yılları arasında Yukarı Fırat Havzası'nın kuzeyinde küçükbaş hayvan varlığı gözlenirken, güney de ise daha çok büyük baş ve domuz türü hayvanların varlığı görülmektedir. Yukarı Fırat Havzası'nda ki höyüklerde yapılan kazılar sonucu açığa çıkarılan mezar ve çöplüklerde ele geçen kemikler bu görüşü doğrulamaktadır. Yerleşim birimleri arasında, özellikle hayvan, maden ve teknolojik ürünlerin değiş tokuşu yapılmıştır. Anadolu da gelişen madencilik, buradan komşu ülkelere yayılmıştır. Bereketli hilalin üst bölümünde yer alan Aslantepe, Çayönü, Tülintepe ve Norşuntepe gibi höyükler de, bulunan silahlar (kılıç ve mızrak uçları) oldukça önemli belge niteliğindedir. Bilindiği gibi, Anadolu birçok maden konusunda olduğu gibi özellikle bakır yatakları açısından da oldukça zengin yataklara sahiptir. Söz konusu yataklarda doğal bakır cevheri de bulunmaktaydı. Bakırın tel haline gelebilme özelliği bu höyüklerde 'M.Ö. 4 bin sonu' keşfedilmiştir. Bu tür ürünlerin bulunduğu höyüklerden biri de Aşağı Fırat Havzası'nda ki Lidar Höyüktür. Lidar Höyük bu günkü Lidar köyünün hemen yakınında yer almaktadır. Lidar Höyük, Fırat Nehri'nin aşıldığı yerleşimlerin oluşumunda destek görevi yapan geçitlerden birinin üzerinde kurulmuştur. Kimi kaynaklarda, Kommagen'in merkezi olan Samosa'ya giden yol üzerinde antik bir geçişin varlığından söz edilmektedir. Bu geçişin olduğu yerde, büyük bir olasılıkla Lidar'ın bulunduğu yerd. Diyarbakır'dan (Amed) çıkarak Siverek(Suveisa),Urfa (Edessa) ve Birecik'e (Birtha) ve oradan aşağılara ulaşan bir yol bulunmaktaydı. Ayrıca, Malatya (Arslantepe) ovasından çıkan bir yol Yukarı Fırat Havzası'nda ki Erzincan ve Sivas ovalarına ulaşmaktaydı. Yol, Arapkir (Arabraca),Kemaliye (Eğin), Ilıç, Kemah (Gemakha) üzerinden, Erzincan ovası ve oradan da Sadak (Satala) üzerinden Trabzon'a ulaşmaktaydı. Aynı yolun bir başka kolu ise Arapkir üzerinden demir yatakları açısından oldukça zengin olan Divriği (Nicopolis) ulaşmaktaydı. Bu yollar ile kuzeyin ürünleri "demir, bakır, tuz ve yapağı" güneye, burada üretilen bazı ürünler de "obsidiyen ve kalay" kuzeye taşınmaktaydı. Antik dönemde nehir vadileri ve kolları ulaşımı ve iletişimi sağlamada oldukça önemli rol oynamaktaydı. Toros Dağları'nın kuzeyinde ki düzlüklerde ve sonsuz bereket kaynağı olan nehir vadilerinde yeşillik daha çok olmasına karşın, güneyde ise bu özellik sadece nehir vadileri ile sınırlı olmuştur. Bu nedenle kuzeyde, hayvancılık çok daha geçerli bir geçim kaynağı olmuştur. Özellikle Son Kalkolitik Çağ da (M.Ö. 3700–3400) kuzeyde küçükbaş hayvan varlığı gözlenirken, güneyde daha çok domuz gibi hayvanların varlığı gözlemlenmektedir. Yukarı ve Aşağı Fırat Havzasının doğal maden yatakları açısından oldukça önemli kaynaklara sahip olduğu için, burada yetişen maden ustaları da olağan üstü yaratıcı üstünlük göstermiştir. Höyüklerde yapılan kazılar sonucu bulunan ve bakırdan yapılmış silahlar (kılıç, mızrak ve iğneler) önemli birer kanıttır. Antik mezarlardan çıkarılan savaş malzemeleri ve takıların ilk üretimleri M.Ö. 4000 yılı sonunda bu höyüklerde keşfedilmiştir. Bulunan takı ve silahlar bu konuda verilebilecek en güzel örnekler arasında yer almaktadır. Bu yönde ki değerlendirmeler ile Anadolu'nun maden ustalığı ve madenciliğin beşiği olduğu kanıtlanmıştır. Konuyu araştırmak istediğimizde, yollar bizi kaçınılmaz olarak Anadolu'nun içlerine götürmektedir. Anadolu toprakları dünya madenciliğinin doğduğu yer olarak kabul edilmektedir. Kültür tarihimizde madenin ne denli önemli bir rol oynadığı düşünüldüğünde, Anadolu'nun önemi bir kez daha anlaşılmaktadır. Anadolu'daki eski yolları incelediğimizde, bu yolların gelişmeler üzerindeki katkısının son derece önemli olduğunu anlıyoruz. Yukarı Fırat Havzası'nda yapmış olduğumuz yol araştırmasının, ileride yapılacak olan araştırmalara azda olsa

¹ - İngiliz asıllı sayın, T.Mithword, 1989 yılında bölgede araştırma yapmak için baş vuruda bulunmuş bu amaçla da Kültür Bakanlığı, beni bakanlık temsilcisi olarak görevlendirmiştir. Sayın Mithword, antik yol araştırmaları için yaklaşık 35 yıldan bu yana Anadolu'ya geldiğini ' son yıllarda ki araştırmaları hariç' hiç birinde kendisine gözlemci verilmediğini belirtmiştir. Türkçeyi en az benim kadar iyi konuşan Mithword bölgeyi birçok araştırmacıdan daha iyi bilmekte, yöre köylerin de ki insanlarla birebir ilişkiler kurmuş ve çoğunluklada insanlarımızın iyi niyetli davranışlarından yararlanmasını bilmiştir. Fırat nehrinde 'Kemah ve Kemaliye arasında' kelek ile üç kez araştırma yaptığımı belirtmiştir. Erzincan ve Malatya bölgesin de yer alan antik yol kalıntıları konusunda oldukça donanımlı olduğunu yakinen izleme olanağını buldum. Bende bu gezimin önemli bir fırsat olduğunu bilerek; yollar konusun da küçük bir metin hazırlamış oldum.

katkı sağlayacağı kanısındayım. Bu nedenle Erzincan ve Malatya çevresinde saptamış olduğumuz eski yol kalıntıları, önemli birer kanıt ve belge niteliğindedir. Bu amaçla 1989 yılı ekim ayı içinde Erzincan ili sınırları içinde 3 büyük, 3 küçük ve Malatya ili sınırları içinde ise 2 büyük yürüyüş planladık. Buna göre;

1. Kelkit İlçesi, Balahor Köyü, Cemalli Komu, Çimen Yaylası, Çimen Dağı ve Kara Dağ'ın zirvesi oldu.
2. Refahiye İlçesi, Çatalçam, Zevker Çayı, Koymat Köprüsü, Alapınar (Ofus) Köyü, Gökseki, Uludere, Kervanpınar, TazıpınarYaylası ve tekrar Gökseki Köyü'ne dönüş.
3. İliç İlçesi, Dikyamaç (Korkop) Köyü, Gediktepe (Bargisor) Köyü ve Hakbilir (Pekerici) Köyü.
4. Kemah İlçesi, Doğanbeyli (Ermelik), Cevizlik, Gizer ve Yardere Köyü.
5. Erzincan-Kara Dağ önleri ve Kedek ve Yardere Köyü yönü.
6. Kemah İlçesi, Karasu Nehri kuzeyi, Çağlayazı Köyü, Timisi Köyü ve Kerz Çayı'nın doğu yönü.
7. Malatya, Arguvan-Keban yol hattında Malyan çiftliği, Deregezen Köyü. Karakaya Barajı'nın kuzey eksenini
8. Malatya- Pütürge yolu Han Harabeleri, Başmezra Köyü ve Şiro Çayı.
9. Malatya- Tepehan ve Kopal Dağı çevresi.

Tümünü adımlayarak kat ettiğimiz bu yolları, kimi kez ikinci defa yürüme gereğini duymuştuk. Balahor Köyü ve Çimen Dağ yönünde yapmış olduğumuz yürüyüş sırasında, Uzunkol Yaylasında, yaklaşık 100 metre kadarı günümüze ulaşan bir yol kalıntısı saptadık. Yol,18 ayak genişliğinde "4,5 m.", kenarları düzgün, ortası ise daha düzensiz taşlarla döşelidir. Yol batı yönde "Çimen Yaylası" ilerlemekte ve bu yönde kaybolmaktadır. Olasılıkla, Kurugöl, İkisivri Tepesi, Tazıpınar Yaylası ve oradan da Koymat Köprüsü'ne ulaşmaktaydı. Yürüyüş yönümüz bu hattın dışında oldu. Balahor Köyü, Cemalli Komu, ÇimenYaylası,Çimen Dağı ve bitimi Kara Dağ'ın (2760 m) zirvesi oldu.

Harita 1. Cemalli Yaylası. Balahor Köyü ile Kara Dağ arasında izlediğimiz kervan yolu.

Balahor Köyü. Anadolu analarının el emeği göz nuru

Anadolu'da oldukça bol bulunan, Geven Bitkisi. Ak geven, Püs geveni ve Ketre olarak ta bilinmektedir. Doğada 2000 ve 2700 metreye kadar olan yüksekliklerde yetişmektedir. İlaç yapımında kullanılmaktadır. Astım, kalp, böbrek ve mide rahatsızlığında kullanılmaktadır. Anadolu da zaman zaman yakacak ve hayvan yemi olarak kullanılmaktadır.

Çimen yaylası. Taş kaplama yol. İmp.Traianus (M.S. 98-117) bu yolu izleyerek Satala'ya ulaştı.

Çimen Yaylası geniş bir otlak alanına ve güney yönde oldukça bol su kaynaklarına sahiptir. Çimen Yaylası konumu itibarı ile kervan ve ordulara güvenli bir konaklama yeri oluşturacak özelliktedir. Roma İmp. Traian bu yolu aşarak Satala'ya (Sadak) ulaşmış ve burada, yörenin yöneticileri ile diplomatik bağlar kurmuştur. M.S. 114 yılında Satala da İmp. Traian adına sikke darp edilmiştir. İmparatorların buraya gelişleri sırasında yollar onarılmış ve M.S.5. yüzyıla kadar ayakta kalan ordugâhlar kurulmuştur.

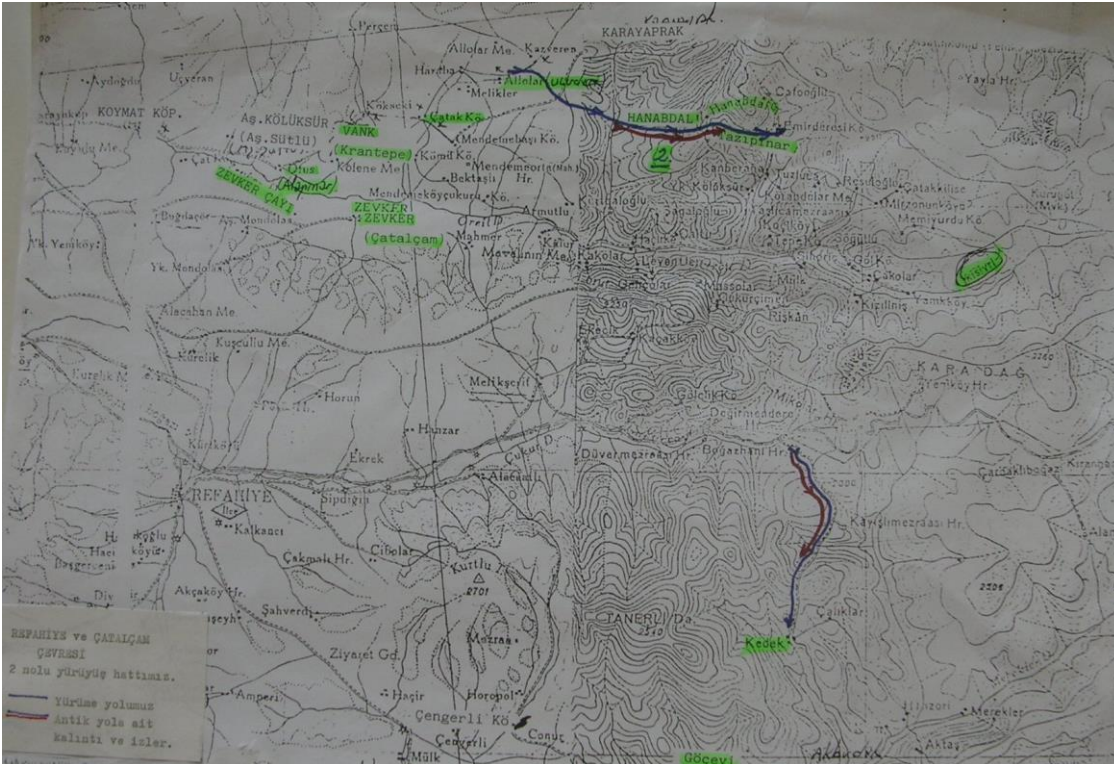
Su gözelerinin hemen yakınında görülen yuvarlak planlı ve tek gözden oluşan yapı kalıntıları büyük bir olasılıkla geçmişten günümüze yansıyan örneklerdir. Yeni yayla sakinleri de bu barınakları, özünü fazla değiştirmeden kullanmaktalar.

Çimen Yaylası'nda yemek molası verdiğimizde, acaba kervanlar ve askerler bu yolda yürürken sosyal ihtiyaçlarını nasıl karşıladılar? Yiyecekleri birlikte taşıma olanakları bulunmasına karşın, barınma ve tuvalet gereksinimlerini nasıl karşıladılar? Özellikle kışın altı ay sürdüğü ve kar kalınlığının ise yaklaşık 1 veya 2 metreye ulaştığı bu yaylada insanlar için koşulların ne denli zor olduğunu anlamamak mümkün değil. Bu yol güzergâhında açıkta kalmak gibi bir sorunla karşı karşıya kalmak herhalde ölüm ile sonuçlanmalıydı! Çünkü biz yolumuzun bitim ve aracımızın beklediği Kara Dağ'a vardığımızda, hava buz kesmekte ve bir tipi fırtınasının içinde kalmıştık. Çoğunlukla karın kalınlığının yaklaşık 4 metre olduğu bu dağda, radyo iletişim bekçileri olan Orhan Kabakçı ve Aziz Karapolat'ın varlığı ve bize sundukları bir bardak çay kanımızı ısıttı ve yalnızlığımızı unutturdu. Doğa koşulları gereği, bekçiler eylül ayında istasyona çıkmakta ve ancak mayıs ayında görevlerini yeni gelen personele devir ettikten sonra köylerine ve ailesine kavuşmaktalar.

2 nolu büyük yürüyüşü 15-10-1989 günü Erzincan ili Refahiye ilçesi sınırları içinde yaptık. Bu eski yollardan biri Sadak'tan(Satala) başlayıp, batı yönde Cemalli Komu, Çimen Yaylası, Uzunkol, İkisivri Dağı, Tazıpınar Yaylası, Zevker Çayı, kıyısında Çatak, Gökseki, Kırantepe(Vank)Alapınar(Ofus),Sütlüce ve Koymat Köprüsü üzerinden Suşehri'ne ulaşmaktaydı. Yolu izlediğimizde, özellikle Hanabdal Dağı'ndan, Uludere (Alolar) Köyüne doğru Kervan pınar'dan sonra, her iki yanı iri taşlarla sınırlandırılmış yol kalıntısını saptadık.

Kervan Pınarı. Eski yol izleri. Yolun kuzey yönü düzensiz ve iri taşlarla sınırlandırılmıştır.

Harita 1. Uludere Köyü ve Tazı pınar Yaylası arasında eski yol izleri. Refahiye İlçesi yakınında yer alan Zevker Çayı kuzey yönünde doğuya giden eski yol izleri.

Zevker Çayı üzerine yapılan köprü. Burada daha önce Roma Dönemine ait bir köprü (Koymat Köprüsü) yer almaktaydı. Araştırmayı birlikte yaptığımız sayın T.Mithword'un resim çektiği alan Roma Dönemi yarmasıdır.

Refahiye-Çatalçam üzerinden Zevker Çayı kıyısına vardığımızda, iki yıl öncesine kadar bir bölümü ayakta kalan Koymat Köprüsü'nün yıkılmış olduğu ve bunun yerine yeni bir köprünün yapılmakta olduğuna tanık olduk. Köprü ayaklarına varmadan önce görülen yarma Roma Dönemi'ne ait bir uygulamadır.

Sadak (Satala) üzerinden gelen eski yol büyük bir olasılıkla bu köprüyü aştıktan sonra Suşehri'ne ulaşmaktaydı. Yıkılmış olan köprü ayağının hemen önünde ki 18 ayak genişliğinde ki yarma antik döneme ait bir düzenlemedir. Gökseki ve Uludere(Alolar) köyü arasında ki antik yol üzerinde bulunan ve Osmanlı Dönemi'ne ait mezar kalıntıları da, eski yolun bu hattı izlediğinin ayrı bir kanıtıdır. Yol bu alanda Kırantepe (Vank) Köyü kavşağından ve Çatak Köyü kuzey hattını izlemektedir. Çatak Köyü kuzeyin de yer alan yeni mezarlık Osmanlı Dönemi'ne ait mezarlarla iç içedir. Uludere (Alolar) Köyü ile Hanabdal Dağı arasında saptadığımız eski yol kalıntısı genel anlamda iyi korunmuştur. Kervan pınarı'dan (söğüt ağaçlarının altında bir pınar bulunmaktadır) Uludere yönüne baktığımızda yola ait bordür taşları genellikle güney yönde sıralanmıştır. Yol, olasılıkla Çimen Dağı'nın güneyinden dolanarak Çimen Yaylası'nda saptadığımız yol ile birleşmekteydi. İnsanların kolay ulaşamayacağı bu kuş uçmaz kervan geçmez topraklarda yola ait kalıntıların günümüze ulaşması zor olmamıştır. Bütün bu sessizliğe karşın, Uludere Köyünden Yusuf Şener ve kızı karasabanın peşinde yaşam savaşı vererek bu toprakları yurt kılmaya çalışmaktalar. Havada ve yerde herhangi bir canlılığın gözükmediği bu dağ başında Yusuf Şener ve kızını didinerek çalıştıklarını görmek, insanı bir başka yalnızlık ve terkedilmiş olmanın duyguları içine sürüklemektedir

Hanabdal Tepesi. Tarlalar arasında Satal'aya giden yol izleri

Roma Dönemi'ne ait dikilitaş. Uludere Köyünden Yusuf Şener.

Kemah Vadisi. Karasu (Fırat) Nehri'nin oluşturduğu yarmanın hemen önünde Acemoğlu Köprüsü. Beride ise Demiryolu Köprüsüdür.

Erzincan yöresinde ki üçüncü uzun yürüyüşü, Kemah ve İliç ilçeleri sınırları içinde gerçekleştirdik. Bu amaçla Fırat Nehri'nin kuzeyinde Çağlayazı ve Timisi köyleri arasında kısa bir araştırma yaptıktan sonra Kerz Çayı'nın, Karasu Nehri'ne kavuştuğu noktada Kemah Boğazı'na ulaştık. Kemah boğazı, yıllar boyunca suyun doğada oluşturduğu doyulmaz güzelliğini yansıtmaktadır. Kemah Boğazı'nın hemen girişinde yer alan Acemoğlu Köprüsü ve onun devamı olan boğaz dünyanın pek az yerinde görülebilecek bir doğa harikasıdır. Halk arasında yaygın olan bir inanışa göre, Hz. Ali buraya geldiğinde Fırat'ın rahat akması için tek kılıç darbesi ile bu yarmayı açmıştır. Vadiye girişte yer alan Acemoğlu Köprüsü ve onun hemen yakınında dolanarak ilerleyen kara ve demir yolu vahşi doğanın insana değişik duygu ve haz veren bir güzelliğini yansıtmaktadır.

Kemah Boğazı. Kuzeyde Demiryolu.

Kemah Vadisi'nde sonbahar güzelliđi.

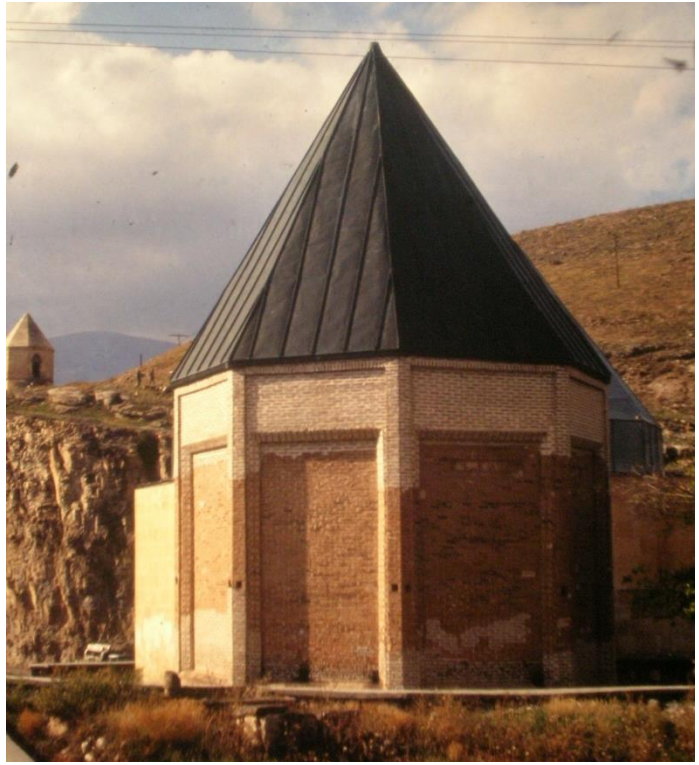

Kemah önlerinde Fırat (Karasu) Nehri ve Kerz Çayı. Kemah boğazının hemen kuzeyinde türbeler bulunmaktadır.

Kemah ilçesine girişin hemen önünde Melik Gazi Türbesi ve çevresinde sanduka biçimli mezarlar yer almaktadır. Melik Gazi Türbesi, Karasu Nehri'nin kuzeyinde kayalık bir zemin üzerine yapılmıştır. Yazıtında 1191 tarihi ile Amele Ömer bin İbrahim El Tahari adlı ustanın adı geçmektedir. Türbe, Anadolu Selçuklu plan özelliğindedir. Kavsara planlı cenazeliği sekizgen ve piramidal bir külah çatı ile örtülüdür. Kavsara kemeri köşeliklerinde yer alan çiniler son derece kaliteli ve oldukça güzel bir işçiliğe sahiptir. Melik Gazi Türbesi, Selçuklu ve Anadolu özellikleri yansıması bakımından önem taşımaktadır.

Melik Gazi Türbesi. Giriş kapısı.

Melik Gazi Türbesi.

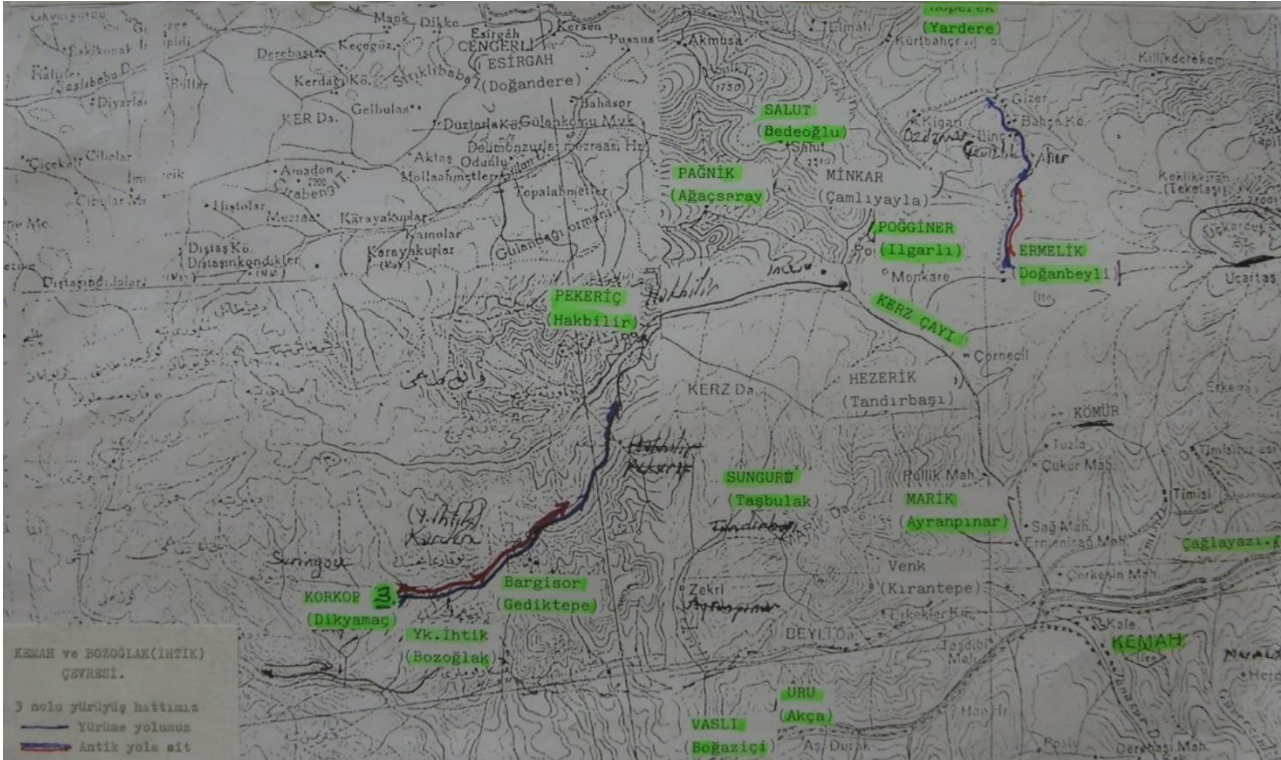

Türbenin önünde ki islami mezarlar.

Türbenin önünde yer alan mezar detayı.

Melik Gazi Türbesi önünde Karasu Nehri'ne kavuşan Kerz Çayı kaynağını Hakbilir, Çamlıyayla, Ilgarlı köyü çevresinde ki kaynaklardan almaktadır. Bu çaya, Cevizlik, Özdamar, Ahir ve Yardere yönünden gelen bazı derelerde katılmaktadır. Cevizlik ve Gizer köylerine doğru yaptığımız araştırmada kısa bir kervan yolunun varlığını gözlemledik.

Harita 3. Dikyamaç ve Bozoğlak Köyleri arasında ki yürüyüş hattımız. İlçe İlçesi yol ayrımından Bozoğlak yönüne döndüğümüzde Dikyamaç (Korkop) Köyü ve Hakbilir (Pekerîç) Köyleri arasındaki kervan yolunu izleyerek Kerz Çayı Vadisi'ne ulaştık. Kervan Yolunu izlediğimiz ikinci hat ise Doğanbeyli (Ermelik) ile Yardere Köyü arasında oldu. Bu hat daha çok tuz kervanlarının kullandığı bir yoldur. Bu yola ait kalıntılar arazide fazla belirgin değildir.

Doğanbeyli (Ermelik) Beldesi. Bu belde Kerz ayı Vadisi'nde yer almaktadır. Evler genel olarak düz damlı ve beyaz toprak sıvalıdır.

Doğanbeyli . Kuzey yönde yer alan kervan yolu.Bu yol imen Yaylasına doğru devam etmektedir.

Cevizlik Köyü. İsminden de anlaşılacağı gibi köy genel olarak ceviz ağaçları ile kaplıdır. Hayvanların su içmesi için oluşturulan bu yalakta ceviz ağacından yapılmıştır.

Aynı gün, İliç yolu üzerinde Bozoğlak Beldesi yakınlarında Dikyamaç(Korkop),Gediktepe(Bargisor) ve Hakbilir(Pekeriç) köyleri arasında kuzeydoğuya doğru yaptığımız araştırma da özellikle Bozoğlak ile Kardere arasında toprak bir yol ile oldukça harap durumda bazı yapı kalıntılarının varlığını saptadık. Dikyamaç (Korkop) Köyü adından da anlaşıldığı gibi derin bir vadinin üst bölümünde oldukça dar bir alanda kurulmuştur. Evler biri birine bitişik düz damlı ve yöresel taşlarla yapılmıştır. Düz damlar daha çok sebze ve meyve kurutmada da kullanılmaktadır.

Dikyamaç (Korkop) Köyü. Yaşamın en uç noktalarından biri. Dere yatağından köye bakıldığında,insana hiç ulaşamayacak bir yer gibi gözükmekteydi. Bizler; bu topraklarda tutunan köylülerimize çok şey borçluyuz.

Köyden vadiye bir bakış. Dikyamaç (Korkop) Köyü'nden vadiye bir bakış. Hemen önde sırtta görülen patika kalıntısı günümüzde köylülerinde kullandığı eski kervan yoludur. Kervanlar güneyden tuz kuzeyden ise yün yapağı ve buna benzer değerli ürünler taşımaktaydılar.

Hakbilir (Pekeriç) Köyü'nde ise evler daha rahat bir alana kurulmuş, taş duvar yapısı dağ kavağı ile çatılan hatıl ve pencere altı çerçeveleri ile desteklenmiş ve pekiştirilmiştir.

Hakbilir (Pekeriç) Köyü. Köy derin bir vadinin içinde yer almaktadır. Köyde ki konutların tümü dağ kavağı ile yapılan çatki ve hatıllar ile daha güçlü hale getirilmiştir. Yapı ustası Şerif TORUN bu işi en iyi bilen ustalar arsında yer almaktadır.

İliç İlçesi'ne ulaşan asfalt yol. Hemen solda eski yol izleri.

Hz. Mevlana 1221 yılında Kilis üzerinden Anadolu'ya ayak bastığında, Adıyaman, Malatya, Arapkir, Kemah, Alp Köy üzerinden Erzincan'a oradan da batıya yönelerek, Refahiye üzerinden Sivas, oradan da Konya'ya ulaşmıştır. 2007/177 sayılı Atlas Dergisi ekinde bu yolu rahatlıkla izlemekteyiz. Hz. Mevlana Belh kentinden Konya'ya ulaşmaya kadar yaklaşık 8 bin km yol kat etmiştir. Bu yol, olasılıkla bizimde üzerinde yürüdüğümüz bölümleri de içerdiği kanısındayım. 17-10-1989 günü Erzincan çevresinde ki yürüyüşümüzü tamamladıktan sonra, Kemah'tan hareket eden bir yük treni ile Bağıştaş'a oradan da Kemaliye (EğİN) ulaştık. Kemaliye Keban Baraj gölünün başlangıç bölümünde yer almaktadır.

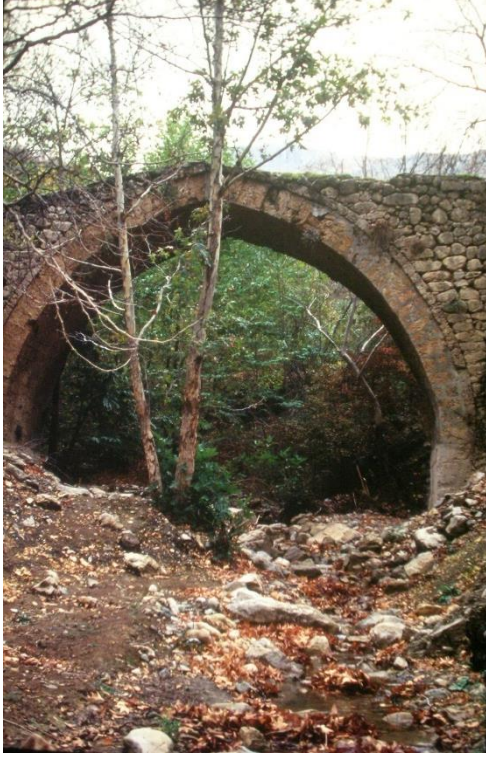
Kilise . Oldukça kaliteli bir taş işçiliğine sahip olan kilise günümüzde Etnoğrafya Müzesi olarak hizmet vermektedir. Kilisenin doğuya açılan ana girişi yol seviyesinin altında bırakılmış ve kilisenin genel görünümü oldukça bozulmuştur.

Kemaliye (Eğir) İlçesi. Osmanlı Dönemi'nde oldukça önemli kervan yolları üzerinde yer alan Kemaliye 1896 yılında büyük yangın sırasında önemli ölçüde harap olmuştur. Yavuz Sultan Selim İstanbul'un et kethudalığını Eğirliilere vermiş bu nedenle kentin nüfusu her geçen gün azalmıştır.

Kemaliye, Anadolu kültürünün çok önemli özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle, kent içi ve çevre köylerde değişik dönemlere ve kültürlerle ait birçok yapıyı ve kalıntısını bir arada görmek olanaklıdır.

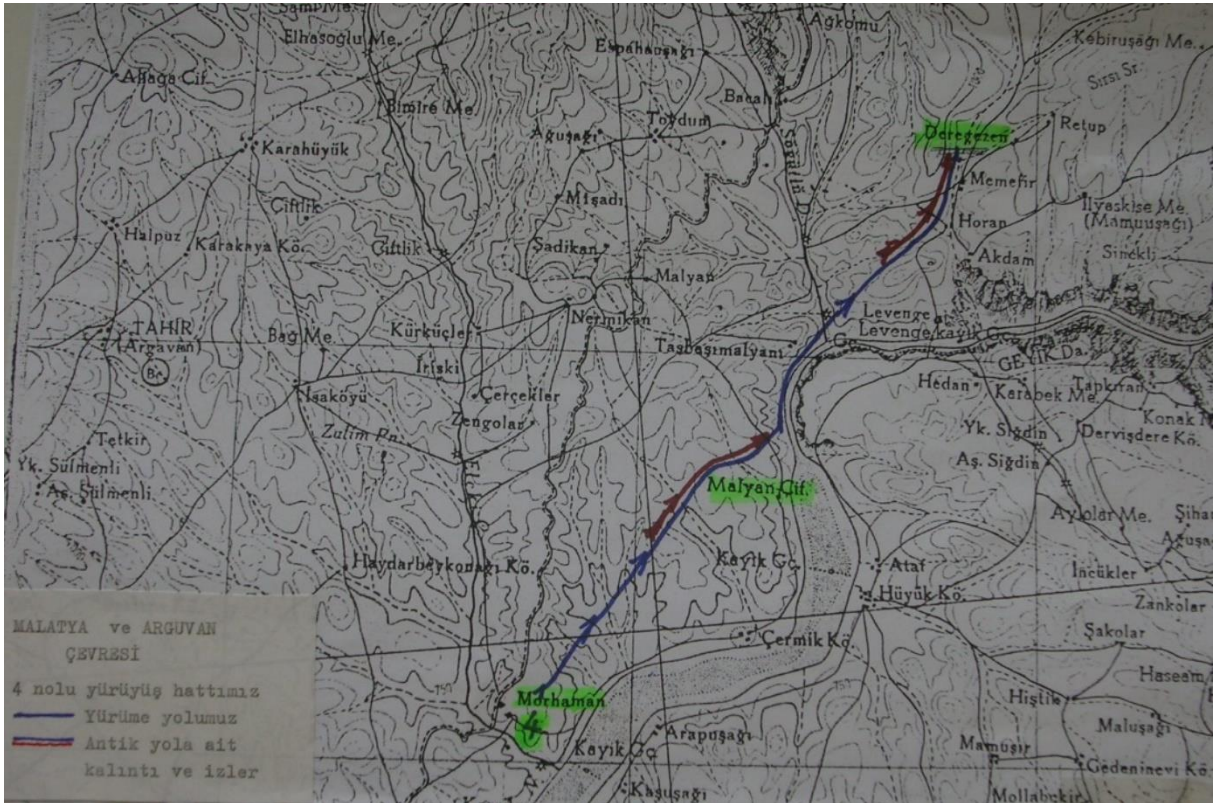
Kemaliye'nin güneyinde ve barajın hemen bitişiğinde yer alan Yuva Köyü de bu tür özelliklere sahip olan köylerden biridir. Yörenin kendine özgü mimarisi ile yapılmış olan köy evleri çoğunlukla iki katlı olup, kırma bir çatı ile kaplıdır. Köyün içinde Roma, Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerine ait birçok mimari örneğini görmek olanaklıdır. Kemaliye ve Yuva Köyü evlerinde dış cephe ile birlikte en önemli ve dikkate değer bir cephe elemanı da kapılar ve kapı tokmaklarıdır.

Taş Köprü. Kemaliye ve Yuva Köyü arasında yer almaktadır.

Yuva Köyü. Üç akarlı ve havuzlu çeşme.

Malatya ve Keban yol hattı. Malatya 'ya bağlı Morhamam ve Dergezen Köyleri arasında izlediğimiz yol, Sultan Murat Caddesi olarak bilinmektedir.

Eğil evleri, mimarisinde tamamıyla yerel özellikleri içermektedir. Bu yapılara ait kimi güzel örnekleri burada görmekteyiz. Ancak son yıllarda ki aşırı göç ilçenin ve köylerin boşalmasını sağlamıştır. Bir zamanlar nüfusu hayli kabarık olan Kemaliye de bu gün ancak 3000 kişi yaşamaktadır. Konak yerimiz olan Yuva Köy de ise, öğrenci olmadığı için okul kapatıldığı gibi, bahçelerde ki meyveler ağaçlarda çürümeye terk edilmiştir. Şurası

bir gerçektir ki, birkaç günlük yaşam dilimi içinde Anadolu'nu bu zorlu yaşam topraklarının özünü anlamak hayli zordur. Doğanın vahşi yüzünü ve acımasızlığını "doğal olarak insanı hariç" Kemah ve Kemaliye arasında yapacağınız kısa bir yolculukla azda olsa anlamak mümkündür.

Antik dönemde, bu aşılması zor dağ ve vadilerin nasıl ve hangi koşullar altında aşıldığını defalarca düşünmek gerekir. Örneğin, Roma'dan kalkıp Satala'ya (Satala) gelen İmp Trajan ve İstanbul'dan Otlukbeli'ye kadar gelip burada büyük bir zafer kazanan Fatih Sultan Mehmet ve 1635 yılında Safevilere karşı Revan seferine çıkan IV Murat'a ait ordular bunun zorluğunu en üst düzeyde yaşamıştır. IV Murat bu sefere çıktığında sadece 23 yaşındaydı. Sultan Murat 1638 yılında büyük bir ordu ile Bağdat seferine çıktı. Sultan ve orduları büyük bir olasılıkla, bizim bazı bölümlerini yürüdüğümüz antik yollarda yürüyerek hedeflerine ulaştılar. Yollarda ki konaklama yerleri ve hanlar çoğunlukla bu amaç için yapılmıştır. Kimi köprüler de bu amaç için yapılmıştır. Batman yakınlarında Botan Çayı üzerine yapılmış olan Malabadi Köprüsü de bunlardan biridir. Artuklu beyi Necmeddin İlgazi oğlu Timurtaş tarafından 1147 yılında yaptırılmış olan bu köprü de gerektiğinde yolcuların barınması için köprü kemerinin içine bir oda ve bu odaya açılan bir de tuvalet bulunmaktadır.

Malatya ili sınırları içinde de iki büyük bir küçük yürüyüş düzenledik. Birinci yürüyüşü, Malatya, Karakaya Baraj Gölü kuzey hattında, Morhamam, Malyan Çiftliği ve Deregezen Köyleri önünde devam etti. Yol bir yerde Arguvan ve Keban ilçelerine giden asfalt yolu izlemektedir. Antik yola ait kalıntılar çoğunlukla Morhamam ve Malyan çiftliği önlerinde tarlalar arasında devam etmektedir.

Malatya Pütürge arası. Kubbe Dağı ve Halikan Yaylası.

Sultan Murat Caddesi'nden kalan izler. Malyan Çiftliği çevresi. IV Murat Bağdat seferine çıkmadan önce yapmıştı. Yol yer yer 18 ayak genişliğinde, kenarı bordürlü ortası ise taş kaplıdır.

Bu yolun hemen bitişiğinde Osmanlı Dönemi'ne ait bir mezarlığın varlığını gözlemledik. Bir mezar taşında Hicri 1202/1786 tarihi okunmaktadır. Osmanlı Hükümdarı Abdülhamit dönemine ait olan bu mezar taşının ve mezarlığın burada ki varlık sebebinin anlamak kolay değil. Çünkü yolun ve mezarlığın yakınında herhangi bir harabe veya yerleşim yeri bulunmamaktadır. Bu nedenle burada ki kişilerin normal nedenlerle mi yoksa bir soygun sırasında tuzağa düşürülerek öldürülmüş olabilecekleri aklımıza takılmaktadır.

Morhamam Köyü yakınlarında, Sultan Murat Caddesi. Olarak bilinen alanda yer alan mezarlık. Mezar alanı yakınlarında bir yerleşke kalıntısı bulunmamaktadır. Mezarların neden buraya yapıldığını açıklamak oldukça zor. Olasılıkla, ölen kişiler burada bir baskın sonucu öldürülmüşlerdi.

Deregezen köyü önlerinde asfalt yolun hemen bitişiğinde eski yola ait kenar taşlarını gözlemledik.

Kimi zaman iki tarla sınırı arasında belli belirsiz izini sürdüğümüz yola ait kalıntılar, çoğu yerde kaybolmuştur. Günümüze kadar ulaşan kalıntılar, kanımca birkaç yıla varmaz yok olup gidecektir.

Mezar Taşı .Hicri 1202/ 1786 tarihli.

Malatya-Morhamam Köyü ile Deregezen Köyü arasında ki tarlalar arasında kalan IV.Murat Caddesi'ne ait yol kalıntıları.Yol büyük ölçüde yok edilmeye çalışılmış olmasına karşın,kaplama taşları günümüze kadar ulaşmıştır.

Deregezen Köyü önünde yer alan Sultan Murat Caddesi'ne ait yol izleri. Malatya ve Keban arasında ki asfalt yolun güneyinde karayolu yaklaşma sınırı içinde kalan bu yola ait bördür taşlarına ait pek az bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Arka da bulunan evler Deregezen Köyüne aittir.

Üzülerek belirtmek gerekir ki, Anadolu'nun bu yöresinde tarihi dokuyu korumak oldukça zor gözükmektedir. Yörenin geçmişteki kültür dokusuna baktığımızda, günümüz dokusu ile karşılaştırılacak gibi değil. Arslantepe, Norşuntepe, Korucutepe ve Tülintepe gibi yerleşim merkezlerinde gördüğümüz kültür dokusunu ne yazık ki şimdilerde görmek olası değil. Üzülerek belirtmek gerekir ki, geçmişten aldığımız kimi değerleri de yeterince koruyamadığımızı tanık oluyoruz. Geçmişin bu tür güzelliklerini görüp tanık olduktan sonra, acaba biz geleceğe neleri bırakacağız? Acılar, bitmek tükenmek bitmeyen savaşlar içinde, barışla geçen süreç içinde insanoğlu zaman zaman bir yerlere ulaşmak için yollar inşa ettiler. Bilindiği gibi Anadolu, insanlığın ilk ortaya çıktığı ilk uygarlıkların başladığı bir yer ve tarihsel anlamda sonsuz bir zenginliğin ana merkezi olmuştur.

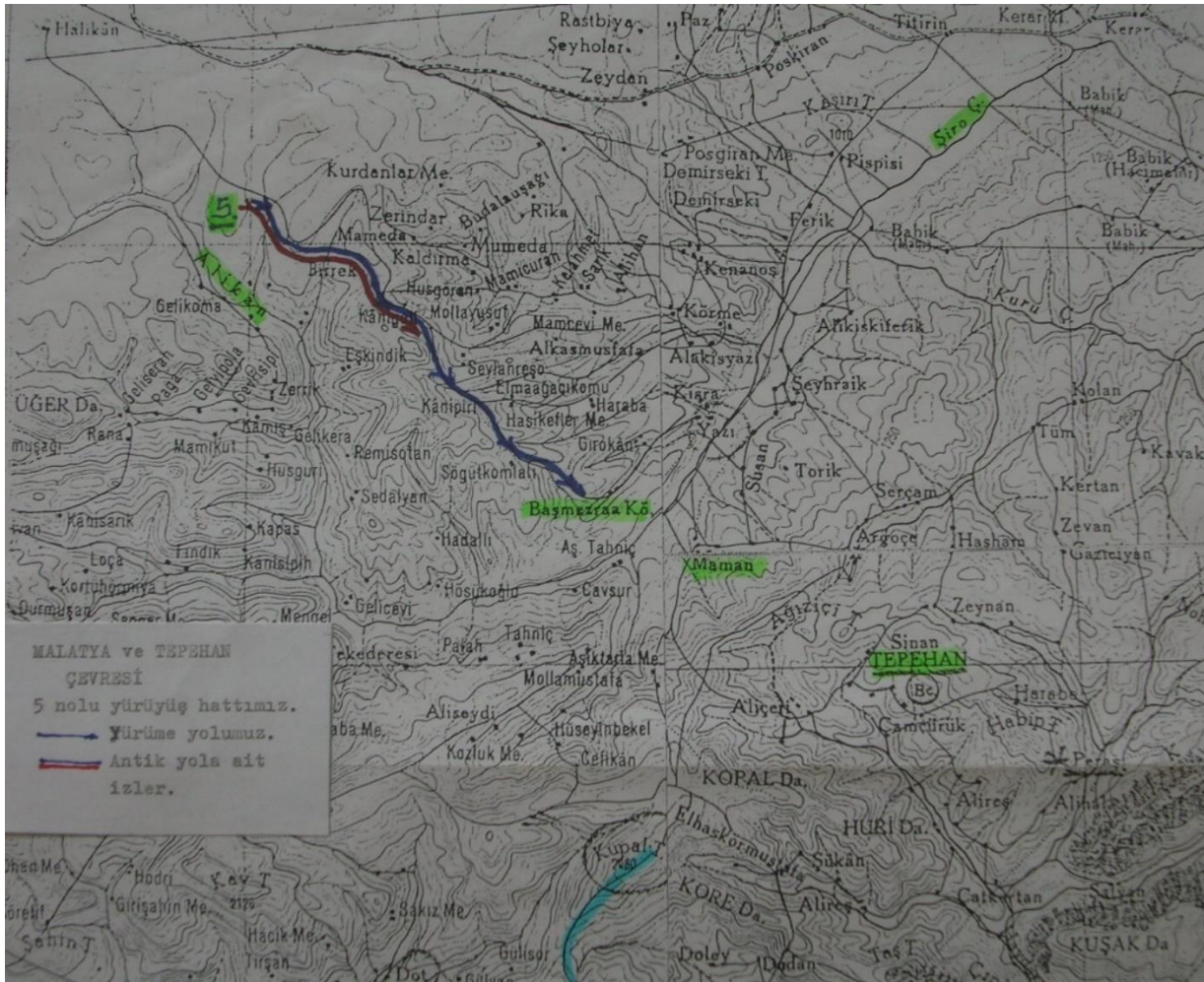

Karakaya Baraj Gölü. Kuzey yönde ki erozyon izleri.

**Karakaya Barajı güney yönde Muşar Dağı.
Üzerinde Abdolvahap Türbesi yer almaktadır.**

Malatya çevresinde ki ikinci büyük yürüyüşü, Halikan Harabeleri, Kubbe Dağ, Kanipiri Köyü, Söğüt Komları, Başmezra Köyü ve Şiro Çayı oldu. Bu hatta fazla belirgin olmayan bir yolun varlığını gözlemledik. Han harabelerinden sonra, Kubbe Dağı'ndan Pütürge yönüne giden yeni yol belirli bir alanda eski yolun üzerinde devam etmektedir. Yolumuzun bitiminde yer alan Şiro Çayı, kayanağını Kubbe ve Kopal Dağlarından almakta ve oldukça geniş bir alana yayılmaktadır. Şiro Çayı, çok önemli geçiş yolları üzerinde yer almaktadır.

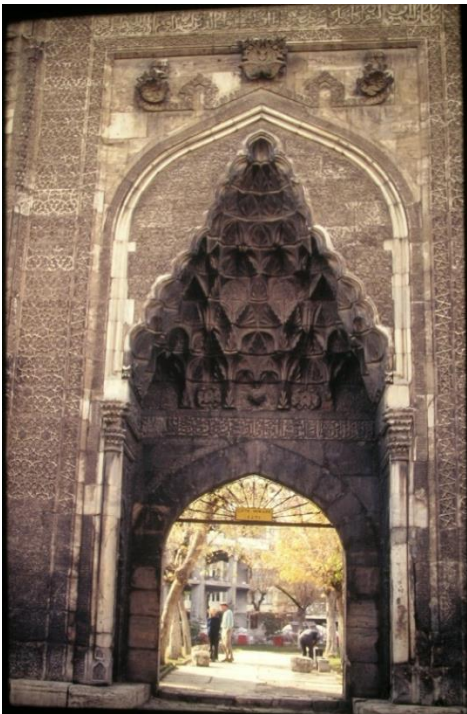
**Harita 5. Malatya ve Pütürge hattında izlediğimiz yol izleri.
Halikan (Yaygın) Yaylası ve Şiro Çayı hattında güneye doğru izlediğimiz yola ait izler.**

Kubbe Dağı (Halikan Yaylası) güneyinde yayla evleri ve dağın yarı belinde görülen yol.

Şiro Çayı ilkbahar aylarında debisi oldukça yükselmekte ve çok geniş bir alana yayılmaktadır. İlkbahar aylarında bu çayı geçmenin olanaksız olduğunu söyleyebiliriz. Antik dönemde, kervan ve birlikler acaba bu çayı hangi teknik ile aştılar? Kalan izlerden anlaşıldığı kadarı ile Başmezra köyü önlerinde Şiro Çayı'nı aşan yol Maman Köyünden Tepehan'a oradan da güneye aşağılara inmekteydi.

Günümüzde olduğu gibi, antik dönemde de Malatya ve Elazığ ana yolların birleştiği veya başladığı yerde bulunmaktadır. Bu nedenle her iki ilin sınırları içinde çok sayıda höyüğün bulunması da bunun kanıtıdır. Örneğin, Elazığ'a 27 km güney doğuda Altınova da bulunan Norşuntepe, yörenin en büyük höyüğü olup şu an Keban Baraj Gölü sularının altında kalmaktadır. Bu höyükte yapılan kazılar sonucu Kalkolitik Çağdan itibaren yerleşim izlerine rastlanmıştır. Norşuntepe, konumu itibarı ile eski iletişim ve ulaşım yollarının kesiştiği yerde kültürleri birleştiren bir köprü olması Altınova'nın arkeolojik değerini daha da artırmaktadır. Burada birleşen yollardan biri Malatya ovasından çıkarak Van Gölü'ne oradan da Trans Kafkasya'ya ulaşmaktaydı. Başka bir yol ise Yukarı Fırat Havzası'nda Sivas, Erzincan, Gümüşhane ve Kelkit üzerinden Sadak'a (Satala) ulaşmaktaydı.

Sivas-Buriciye Medresesi. 1271 yılında Anadolu Selçuklu Sultanlarından III.Gıyasettin Keyhüsrev zamanında Hibetullah Burucerdioğlu Muzaffer Bey tarafından yaptırılmıştır. Medresenin taç kapısında rumi yıldız ve geometrik motifler işlenmiştir. Yapı taş işçiliğinin en güzel örnekleri arasında yer almaktadır.

Sivas. Çifte Minareli Medrese.
Cami'nin sadece bu bölümü ayakta kalmıştır.

Tokat-Sulusaray ilçesi.

Kışın zorlu ve soğuk gecelerini ancak ;yün bir yatak ve yorgan ile geçirmek olanaklıdır. Geçimi ve yaşamı sağlayan yün, Anadolu İnsanının vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Motorlu araçların olmadığı dönemlerde bu yolları aşan insanları bir an için düşündüğümüzde, neleri yaşadıklarını birazcık olsun anlamak olanaklıdır. Büyük bir olasılıkla, ordular ve kervanlar kış aylarının

dışında böyle bir yolculuğu göze alabilmişlerdi. Kış mevsiminde, böyle bir yolculuğu gerçekleştirmenin ne denli zor olacağını yaşamadan anlamak olanaksızdır. Geçmişteki büyük savaşların başlangıç ve hareket mevsimini izlediğimizde, bunların genellikle bahar ve yaz aylarında gerçekleştiğini görüyoruz. Örneğin; Büyük İskender M.Ö. 334 yılı ilkbaharında öncü kuvvetlerle Anadolu'ya geçmiş ve Granikos (Biga Çay) kıyısında Pers ordusunu yenmiştir. M.Ö. 333 yılı ilkbaharında da Gordion'dan hareket ederek Pinaros (Deli Çay) kenarında ikinci kez Pers ordusunu hezimete uğratmıştır. İmp. Julianus M.S. 363 yılı nisan ve haziran aylarında Fırat ve Dicle Nehri'nin üzerine dubalar yaptırarak ordularını geçirmiş ve Sasani ordusunu yenmiştir. Fatih Sultan Mehmet 11 Ağustos 1473 de Otlukbeli savaşını Yavuz Sultan Selim 23 Ağustos 1514 de Çaldıran Ovası'nda Safavi ordusunun başında ki Şah İsmail'i yenilgiye uğratarak Tebriz'e girdi. Yine bir yaz günü"24 Ağustos 1516" Halep yakınında Merçidabık zaferini kazandıktan sonra Bitlis beyi İdris-i Bitlisi'nin de yardımı ile Doğu ve Güney Doğu Anadolu'daki birçok kenti imparatorluk topraklarına katmıştır. IV Sultan Murat Han 27 Temmuz 1635 de Erzincan üzerinden Revan önlerine gelmiş ve Tebriz'i ele geçirmiştir. 8 Mayıs 1637 de Bağdat seferine çıkmış ve 41 günlük kuşatmadan sonra Bağdat'ı ele geçirmiştir. IV sultan Murat Han 1637 kışını Van ve Diyarbakır da geçirdikten sonra İstanbul'a dönmüştür. Görüldüğü gibi, birçok sultan ve orduları tümüyle yaz aylarında bu yolları aşmıştır.

Erzincan ve Malatya illerindeki yol araştırmasını tamamladıktan sonra, Sivas ve Tokat illerinde kısa bir turistik gezi yapma olanağı bulduk. Sivas ilinde Buruciye Medresesi(1271) ve Çifte Minare, döneminin bütün görkemi ile ayakta durmakta ve onu ziyaret edenlere çini ve taş işçiliğinin doyulmaz güzelliğini sunmaktadırlar. Buruciye Medresesi'nin içinde yudumlayacağınız bir bardak çay da insanı geçmişin derinliklerine taşımaktadır. Tokat –Sulusaray (Sebastapolis) İlçesinde ki açık hava müzesi ve eski eserler ile iç içe olan yaşam mekânları geçmişten günümüze ulaşan güzellikleri kısa süreliğine de olsa yaşamamızı sağlamış oldu..

Tokat-Sulusaray (Sebastapolis) Öreni. Kaplıcası ile ünlü olan bu kente Roma Dönemi'nde de birçok hamam yapılmıştı. Sebasta(büyük –ulu) Polis (şehir) "büyük azametli şehir".

Sulusaray ilçesinde konutlar genel olarak iki katlı ve birinci kat blok taşla, ikinci katlar ise bağdadi tarzda inşa edilmiştir. Temel üstü mimaride çoğunlukla antik kentten getirilen kitabeli büyük blok taşlar kullanılmıştır. Kitabelerdeki yazıtlı bölüm tümüyle dışarı bakacak biçimde kullanılmıştır.

Binlerce yıllık geçmişi ile Anadolu'da yaşamını sürdüren insanoğlunun bu doğayı ruhunda ve kanında hissetmesi için her mevsimi en ince detay ve özüne dokunarak yaşaması gerekmektedir. Şöyle bir soru; sen ben ve siz iki köy arasında dondurucu kış günlerinde yol alırken parmaklarınızı üşüttüğünüzde, onları ateşe uzatıp ısıtmaya çalıştınız mı? Soğuktan sızlayan parmaklar, kesinlikle ateşe tutularak ısıtılmamalı. En olmadık zaman ve yerde, karda, yağmur ve çamurda bu toprakların tozlu ve eski yollarında “ve üzerinden kimlerin gelip geçtiğini ve nasıl yol aldıklarını hayal ederek” yaşamak ve aşmak gerekir.

Erzincan, Gümüşhane, Refahiye, Kemah, Kemaliye, Malatya, Pütürge ve Tepehan çevresinde araştırmasını yaptığımız eski yolların yerleri ve geçiş hatlarını saptayabilmek için günde ortalama 35 km yol almıştık. Çoğunlukla, yaylalar ve derin vadilerde gözlemlediğimiz Antik Yol kalıntıları ve izleri günümüze ulaşan geçmişin zamana yayılan tanığı gibiydiler.

KAYNAKÇALAR

1. Abdullah DEVECİ. “Akarçay Höyük-Ortaçağ” Arkeo Atlas. S.2003/2 S.146.
2. Angel MİNZONİ – Nuri GÜLDALI. “Antalya Körfezi Çevresinde Prehistorik Araştırmalar ve Jeomorfolojik Dayanağı”. MTA Dergisi 108, Ankara.1988, s.135-140
3. Banu ÖKSÜZ. “Beslenmek –Neolitik Çağ” Arkeo-Atlas. S.2002/1. s.84–87
4. D.H.FRENCH. “A Study of Roman Roads in Anatolia”. A.S. XXIV. Ankara. 1974 s.143-149
5. Emin YENER. “Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992”. KKS IV 1993, Ankara 1994. s 285-296

6. Erhan BIÇAKÇI. “Tepecik- Çiftlik Neolitik Çağ “ Yakınoğu’nun en Zengin Obsidiyen Yataklarının Yakınında bir Neolitik Çağ Yerleşmesi” Arkeoatlas S. 2002/1. s 138–139.
7. Francesca BALOSSİ – G.SIRCUANO. “Hayvancılık – Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı” Arkeo-Atlas. S.2003/2 s.30
8. Gian Maria D.NOCERA. – Alberto M.PALMIERİ. “Doğu Anadolu Madenciliği” Arkeoatlas. S.2003/2 s.36.
9. Hüseyin KEÇE. “Mevlana Yolu. Belh’ten Konya’ya”. Atlas Özel Sayı.
10. Hayat ERKANAL. “Liman Tepe”. Arkeoatlas. S.2003/2 s.127
11. Hayat ERKANAL. “Bakla Tepe”. Arkeoatlas. S.2003/2 s.123
12. H.ÇAMBEL. “Güneydođu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, TTKY IV, Ankara 1970, s.25-40
13. H.ÇAMBEL- R.J.BRAİDWOOD M.ÖZDOĞAN-W.SCHIRMER. “1988 Yılı Çayönü Kazıları”,KST XVI-1989, Ankara 1990, s.59-79
14. H.ÇAMBEL.-R.J.BRAİDWOOD. “Recent Archaeological Research in Turkey Çayönü Tepesi 1978”, AS -29, S.182-192
15. H.BAHAR. “Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987” AraST VI, Ankara 1988, s. 501-528
16. James MELLART. “ Excavations at Çatal Höyük 1963”,TAD 12-2,Ankara 1965 s. 43-49
17. Marcella FRNGİPANE. “Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı 1. Dönemi”. Arkeoatlas. S. 2003/2. s.44-71.
18. M.J.MELLİNK. “Archaeology in Anatolia”, AJA 97, New Jersey 1993,s. 105-133
19. Mehmet ÖZDOĞAN. “Çanak Çömleksiz – Neolitik Çağ”. Arkeoatlas. S.2002/1. s. 66-83.
20. Mehmet ÖZDOĞAN. “Çanak Çömlekli – Neolitik Çağ”. Arkeoatlas. S. 2002/1. s. 88- 105.
21. Mehmet ÖZDOĞAN. “Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırması”, ODTÜ 1-2, İstanbul 1977
22. Mehmet ÖZBEK, “Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları”,ArkST IV 1988, Ankara 1989, s. 121-152
23. Mehmet ÖZSAİT. “1989 Yılı Gölhisar Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları” AraST VII-1990, Ankara 1991, s. 35-44
24. Önder BİLGİ. “İkiztepe”, Arkeoatlas 2, İstanbul 2003, s. 107
25. R.J.BRAİDWOOD-H.ÇAMBEL. “Çayönü”,Arkeoloji ve Sanat 18/19, İstanbul s. 3-8
26. R,DURU. “Bademağacı Kazıları 1993”. KST XVI/1-1994. s.69-77. Ankara
27. R,DURU. “Höyücek Kazıları 1990”.Belleten 58. Ankara.s.725-743

28. Takeko HARADA-Fatih CİMOK.” Roads of Ancient Anatolia” A Turizm Yayınları. Volume Two. İstanbul 2008.
29. Turan EFE. “1998 Yılında Kütahya,Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”. AraSTT VI-1989. Ankara 1990, s. 405-424
30. Turan EFE. “Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı”,Arkeoatlas 2, İstanbul 2003, s. 94-129
31. Ufuk ESİN. “Ergani Doğal Bakır Analizlerinin Arkeolojik Açıdan Önemi”.TÜBİTAK Yayınları 592, seri 38. Ankara 1984. s. 243-251
32. Saadet GÜLÇUR. “Aksaray,Niğde ve Nevşehir İlleri 1993 Yılı Yüzey Araştırması” AraST XI 1994,Ankara 1995, s. 191-213.
33. Ufuk SİLİSTRELİ. “Köşk Höyüğü”. KST VI-1984. Ankara 1985. s.31-36
34. Ünsal YALÇIN. “Anadolu Madenciliği” Arkeoatlas 2, İstanbul 2003, s. 72-79